

## САМОРЕГУЛЯЦІЯ МОРАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Н.М. Вознюк, доцент

*Показано, що суспільна моральна необхідність, яка проявляється у вигляді інтересів різних соціальних груп, суспільств у цілому усвідомлюється ними у формі моральних принципів і норм, і залежить від індивідуальної моральної необхідності, при якій інтереси й потреби кожного трансформуються через свідомість, стають моральними переконаннями та прагненнями. Вони й забезпечують саморегуляцію поведінки.*

*Моральна свідомість, самосвідомість, саморегуляція, моральна активність.*

У соціології і психології, у фізіології і кібернетиці утвердилося уявлення про людину як найскладнішу відкритую й автономну, самоусвідомлювану і самокеровану мікросистему, органічно включену в суспільну макросистему як її головний активний компонент, що і перебуває в постійній взаємодії з нею.

Таке розуміння людини виключає як абсолютизацію в неї духовного фактора, що споконвічно визначає її активність незалежно від соціального середовища, так і зведення людської поведінки до сукупності змушених реакцій на зовнішні стимули. Керування людиною собою є діалектичною єдністю свідомого і несвідомого, у якому пріоритет належить самосвідомості. Поза самосвідомістю неможливі ні самоконтроль, ні керування власними вчинками, хоча ступінь самоврядності неоднаковий у різні періоди суспільного й індивідуального розвитку. Твердження про те, що воля передуює самосвідомості, виступаючи лише як умова і тло для її прояву, є помилкою. Помилкова вже сама постановка питання, тому що воля і самосвідомість взаємозумовлені, взаємопроникають, виникаючи і розвиваючись як сторони цілісної свідомої, вільної діяльності людини.

Першоджерела моральної активності не закладені апріорно всередині особистості, а знаходяться в суспільстві, що формує в ній моральні потреби і здібності, спонукаючи до різних форм взаємодії з іншими індивідами і групами у рамках визначеної системи норм і цінностей. Однак особистість – це не пасивний об'єкт, керований ззовні за допомогою команд і санкцій, а свідомий суб'єкт, що керує собою на основі самоспонуку. Її поведіння безпосередньо зумовлене суб'єктивними причинами, що здобувають відносну самостійність, діючи в міру внутрішньої необхідності.

Моральна сутність не задана особистості з самого початку (неотомізм, персоналізм) і не є продуктом "справжнього" існування, самоконструювання (екзистенціалізм), а формується і проявляється у процесі моральної діяльності, є її глибинною основою, передумовою і результатом. Містифікуючи моральну активність суб'єкта, ряд філософів розглядає самореалізацію як кінцеву мету, до якої прагне наше "унікальне Я" (Ф.Бредлі, П.Тилліх), вищу вроджену здатність і усвідомлену потребу в здійсненні "ідеалізованого Я" (А.Маслоу, Г.Оллпорт), творче творення своєї "екзистенції" за допомогою вільного самовибору (Ж.-П. Сартр, С. де Бовуар), самоактуалізацію у "продуктивній любові" до ближнього (Е.Фромм).

Моральна самореалізація особистості, об'єктивація її соціальної сутності у вчинках, у всьому способі життя обмежена рамками суспільних і індивідуальних можливостей і потреб. Не всяка діяльність людини є її моральною самоактуалізацією, а лише та, у якій вона вільно визначає і стверджує свої моральні потреби і здібності, принципи й ідеали, тобто активна самодіяльність, спрямована на самостійну реалізацію суспільно і особисто значущих цілей і завдань.

У моральній діяльності відбувається усвідомлене самовиявлення і саморозкриття моральних потенцій особистості – її схильності і бажання, готовності й уміння добровільно і безкорисливо робити добро. Людська потреба "виявити себе – знати, що це зробив я" [11,192], є однією з фундаментальних.

Самореалізація тісно пов'язана із самоствердженням особистості, але не зводиться до нього. Одні автори наводять розходження між цими поняттями (С.Л.Березин,Є.Ф.Майорова, Н.І.Шаталова), інші ж ототожнюють їх (Д.І.Антропова, Н.М.Бережной, Б.І.Кабрін, Д.Н.Коган, В.А.Мальцев, В.Ф.Сафін). Самовизначення, самовираження, самоствердження особистості в суспільстві можливі тільки через "опредметнення" нею своєї соціальної сутності на практиці у спілкуванні. Саме предметно-практична діяльність є самоствердженням людини як свідомої родової істоти. Людина стверджує свою моральну цінність у світі й в особистій свідомості, лише реалізуючи власне Я за допомогою моральної діяльності. Якщо спонуканнями до моральної самореалізації суб'єкта є обов'язок, совість, почуття гідності, то безпосередніми мотивами морального самоствердження слугують почуття честі, прагнення забезпечити і підвищити свій позитивний моральний статус перед громадською думкою, залишити добрий слід у реальному житті і пам'яті нащадків. Виступаючи як одна з форм і результат реалізації людиною своїх моральних потенцій, самоствердження може перетворитися й у самоціль. Подібно самореалізації в цілому, воно виражає соціальну сутність особистості більш повно чи частково, адекватно чи перевернуто. У одних конкретно-історичних умовах способом виявлення і утвердження особистістю своєї сутності стає творча праця, соціальна активність, взаємодопомога, а в інших – корисливість, конкуренція, кар'єризм, насильство.

Моральний розвиток особистості виступає у єдності й боротьбі самоствердження і самозаперечення. Ідеально і реально стверджуючи в собі добрі початки, ми зберігаємо і утверджуємо своє моральне Я, одночасно критично переглядаючи і відкидаючи минулі погляди, що стали неприйнятними для нас, переборюючи погані звички, риси характеру. Взаємодія з іншими людьми не є абсолютним запереченням моєї моральної сутності, як вважають екзистенціалісти. "Заперечується лише моє наявне буття, завершеність, кінцівка. Моя дія в якомусь аспекті заперечує мене, а в якомусь перетворює, виявляє і реалізує" [14,344].

Самозаперечення, як і самоствердження, може мати не лише про-соціальну, але й антисоціальну спрямованість. Перевернуті форми самоствердження у вигляді цинічно аморальної поведінки водночас виступають як спростування особистого Я – свідомо відмова людини від реалізації своїх позитивних моральних можливостей, зрада власної совісті, як заперечення у собі суспільної сутності. Руйнування моральної природи особистості може відбуватися внаслідок різних соціальних чи психофізіологічних причин, що не залежать від волі і свідомості а лише суб'єктивно переживаються як

самовідчуження, деперсоналізація і т.д. Самозабуття при забутті інших втрачає позитивний моральний зміст, перетворюється в показне чи в безцільне самозаперечення. Добровільне повне самозаперечення внаслідок неможливості плідної самореалізації, втрати сенсу життя тотожне духовному крахові, а часом і фізичному самознищенню людини (синдром). Але за певних конкретно-історичних умов самопожертва заради блага інших людей, суспільства стає необхідною формою морального самоствердження. Самовіддача і самозабуття, а за виняткових обставин – героїчна самовідданість в ім'я добра глибоко виражають соціальну сутність людини. Цілком віддаючись суспільно корисній справі, турботі про щастя ближніх і далеких, ми здобуємо їхню повагу і подяку, чисту совість, високе достоїнство, і тоді самовіддача стає моральним самозбагаченням особистості. Важливою передумовою й необхідною умовою моральної самореалізації людини є її духовно-практичне самовизначення як морального суб'єкта. Воно виступає як процес пошуку й акт вибору самого себе, своєї позиції в суспільстві. Підсумком самовизначення особистості стає якісна визначеність намірів і вчинків, життєвих планів і лінії поведінки, моральна стійкість і надійність.

Моральне самовизначення відрізняється тим, що зовнішні вимоги стають внутрішнім самовелінням особистості, яке зберігає при цьому свою автономну самооцінку. Самовизначення виражає міру моральної волі людини і водночас обмежує її рамками соціальної необхідності, оскільки тут "загальні принципи стають сутністю особистої самосвідомості". Моральна діяльність взагалі відбувається як свідомо регульована вольова самодіяльність, окремі моменти якої можуть мати і підсвідомий, мимовільний характер. У зрілій формі цілеспрямована саморегуляція виступає як скеровування власної поведінки, що стає можливим завдяки моральній свободі індивіда. Зовнішня і внутрішня детермінованість вчинків не лише не виключає, але, безумовно, припускає їхню сувору самооцінку на основі розуму і совісті кожного. Моральна воля є здатність суб'єкта самостійно приймати рішення і добровільно робити вчинки відповідно до адекватно пізнаної моральної необхідності. Поза вільним вибором моральна саморегуляція взагалі неможлива, тому що людина тільки в тому випадку несе повну відповідальність за свої вчинки, якщо вона зробила їх, володіючи повною волею [12,109-113].

Варто відрізнити суспільну моральну необхідність, що проявляється у вигляді інтересів різних суспільств і усвідомлюється ними у формі моральних принципів і норм, відрізняється від індивідуальної моральної необхідності, при якій інтереси і потреби особистості усвідомлюються нею як моральні переконання і прагнення, що забезпечують саморегуляцію поведінки. Ступінь особистої моральної волі зумовлюється мірою співпадання індивідуальних інтересів із суспільними і рівнем відображення цієї відповідності у свідомості особистості.

Успішне самоврядування припускає постійний приплив досить повної і правильної інформації про умови перебігу і характер нашої моральної діяльності. Активний пошук, добір, збереження, переробка і використання цієї інформації здійснює моральна свідомість, що спрямована на соціальне середовище і самого суб'єкта. Для вільної реалізації моральних вимог "необхідно, щоб людина вміла бачити не лише навколо себе, але й

опускатися в глибини свого власного духу, прагнути знаходити себе і свідомо розвивати свої суб'єктивні можливості “ [12,117-119].

Отримана ззовні інформація дозволяє створити адекватну модель ситуації вибору, включаючи знання про духовну атмосферу в суспільстві і морально-психологічний мікроклімат у групі, про систему етичних цінностей і моральну практику спільноти та її окремих представників, про моральні вимоги, побажання, чекання, оцінки і санкції, пов'язані з нашими вчинками. Не менш важливе значення у моральній саморегуляції має модель Я, сконструйована самосвідомістю на основі інформації, що надходить “зсередини”. Оскільки самопізнання взагалі є першою необхідною умовою волі”, збагнення людиною своєї моральної природи є істотною передумовою її морального вибору. Інформація про власний спосіб життя, думки, ціннісні установки і лінії поведінки, запити і можливості у єдності із зовнішньою інформацією піддаються обробці свідомістю, на основі чого здійснюється програмування, прогнозування і коригування своєї моральної діяльності.

Програма поведінки об'єктивно задана нам у найзагальнішому вигляді як сукупність моральних вимог і рекомендацій, адресована всім рівною мірою. Але соціальна програма перетвориться в “алгоритми” моральної діяльності лише тоді, коли стане особистим завданням, кодексом вимог, самостійно пропонованих кожним собі на основі свідомого “самопрограмування” [147,118-119]. При такому розумінні специфічно морального способу програмування морального завдання у кожному конкретному випадку людина виступає як самозаконодавець своєї поведінки. Важливо не лише добровільно підкорятися моральним спонуканням ззовні. Не менш важливим “моральним обов'язком є опір всякому примусу до аморального вчинку” [12]. Водночас для репродуктивно-нормативної діяльності зовсім не обов'язково мати високий рівень моральної самосвідомості. Особистість стає морально зрілою, коли усвідомлює себе самоусвідомлюючим суб'єктом творчої діяльності, зобов'язаним і здатним створювати і розвивати нові відносини між людьми.

Моральна норма суспільства перетворюється у нормативне переконання особистості, якщо вона зрозуміла її розумом і прийняла серцем як належне, справедливе, бажане, що має для неї глибокий зміст. Необхідно також, щоб норма переконання стала надбанням доброї волі – нормою – спонуканням, суб'єктивним принципом поведінки, велінням совісті, установкою, що виражає прагнення і готовність поводитись належним чином.

„Взагалі моральний обов'язок у мені як у вільному суб'єкті є водночас суб'єктивне право волі мого напряму думок” [42,527]. А це можливо, коли норма не лише раціонально й емоційно засвоєна, але й практично освоєна у вигляді потреби, схильності, умінь, навичок і звичок, тобто міцно ввійшла у моральну практику особистості. Тільки тоді моральна самосвідомість набирає внутрішньо імперативного характеру і, в якому б векторі ми не вербували звернення до себе, голос совісті буде звучати для нас категорично наполегливо, як моральне волевиявлення. У протилежному випадку норма залишиться зовнішнім бажанням, абстрактним побажанням, часом незрозумілим і далеким нам, від виконання якого ми приховано чи демонстративно ухиляємося або потакаємо йому формально, змушено, догоджаючи навколишнім чи побоюючись суспільних санкцій. Соціальні

норми імпліцитно чи експліцитно перебувають у свідомості особистості і так чи по-іншому впливають на її поведінку, але далеко не завжди присутні у "феноменальному полі" самосвідомості, регулюючи її моральну активність [3,102]. Внутрішнє самовеління і соціальна вимога можуть не збігатися за моральним змістом і формами прояву. Але оскільки особистість вірна своїм переконанням, вона не може не виконувати власне особистісних норм без ризику дезінтеграції самосвідомості.

Керувати собою як моральним суб'єктом означає поводитись відповідно до переконань, особистих принципів поведінки, спрямовувати свою моральну діяльність на досягнення гідної мети, використовуючи морально виправдані засоби. Критеріями оцінки цієї мети і засобів виступають інтерпретовані індивідом моральні норми, ідеали даного суспільства. Забезпечуючи відносну упорядкованість і стабільність моральних відносин, норми і правила водночас надають людині визначену волю моральної творчості. Глибоко проникаючи у структуру і зміст самосвідомості, вони творять систему координат, на основі якої суб'єкт самостійно орієнтується у соціальній дійсності і самому собі, погоджує свої вчинки із загальними інтересами. Тому що світ ніколи цілком не задовольняє нас морально, ми в своїй діяльності прагнемо змінити його відповідно до розуміння добра як зовнішньої вимоги, відбитого у нашій свідомості. Але "добро, благо, добрі наміри залишаються суб'єктивною належністю", доки не реалізуються у вчинках.

Моральна діяльність виступає, таким чином, як зміна соціального середовища і самозміна суб'єкта на основі практичного розв'язання суперечностей між наявним і належним, реальним й ідеальним, виходячи з прийнятних інтересів спільноти. У суб'єктивному плані ці протиріччя усвідомлюються і дозволяються на основі морального вибору, здійснюваного у процесі ціленаполягання і мотивації.

Діяльність людини не лише цілеспрямована, але і ціленаполягаюча, виступаючи як процес цілездійснення. Гегель розглядав мету як істотне прагнення суб'єкта до самовизначення і самонаполегливості як причину самого себе і силу, що спонукає до самопрояву [5,125]. Мета знаходиться усередині самого себе, спонукання до самореалізації... Етика виходить з того, що хоча цілі діяльності не нав'язані людині ззовні як цілком далекі, але і не притаманні їй іманентно як абсолютно незалежні від світу. Ціленаполягання як специфічна функція свідомості є формою самоспонукування у поведженні людини. Моральна мета суспільства об'єктивно задана кожній особистості в імперично-цілісній формі, і вона стає її суб'єктивною метою, оскільки сприймається у вигляді конкретних завдань, які треба вирішувати практично. Присвоєння і реалізація моральних цінностей неможливі без самопідкорення моральної мети – прообразом належного і потрібного майбутнього.

Моральна самосвідомість – своєрідне "царство мети" (І. Кант), самостійно сформованої і реалізованої суб'єктом у процесі внутрішньої діяльності, що безпосередньо націлена на здійснення визначених вчинків. Конкретна моральна мета – прогнозування результатів вчинку, в якому реалізуються інтереси суспільства й особистості. У ній проявляється активне вольове відношення суб'єкта у наявній чи уявній ситуації і до себе самого, проектування себе у

майбутнє шляхом випереджального відображення – передбачення наслідку своєї моральної активності. Цілеспрямованість є вільний вибір на основі порівняльної оцінки варіантів можливої мети. Інша людина може примусити мене робити те, що є засобом для досягнення її мети, “але вона не може змусити мене зробити її моєю метою; і все ж я не можу мати будь-яку мету, якщо я, не зробив її своєю” [6,317]. У процесі морального цілеспрямовання особистість розглядає і використовує себе як засіб реалізації поставленої мети й водночас як самоціль. Для вибору мети їй необхідно не лише враховувати об’єктивні умови, але й усвідомлювати свої суб’єктивні можливості і бажання.

Цілеспрямовання синтезує пізнання об’єктивного світу і ціннісно-прогностичну самосвідомість як двоєдину функцію свідомості, у якій перебувають суперечності між наявною дійсністю і потребою її зміни.

Безцільних і невмотивованих вчинків не буває (на відміну від позаморальних дій). Ми не завжди цілком обдумуємо наші кінцеві цілі і глибинні мотиви, але найближча мета і безпосереднє внутрішнє спонукання нам більш-менш зрозумілі. Моральна діяльність є цілездійснення – реалізація перспективної лінії (ієрархії) моральної мети – ближньої і далекої, приватної і загальної, простої і складної, конкретної і абстрактної. Приватна (тактична) мета дає мені уявлення про те, що робити, як діяти у даній ситуації, а загальна (стратегічна) мета дозволяє визначити, заради чого я, маю намір робити ряд вчинків. І найближча, і більш віддалені цілі стають мотивами вчинку як його внутрішні імпульси або моральні основи визначеної лінії поведінки. Мета стає безпосереднім спонуканням-мотивом у вигляді усвідомленого прагнення, бажання, наміру діяти відповідним чином.

З іншого боку, не лише мета є суб’єктивним стимулом наших моральних акцій. Почуття і нахили, переконання і потяги, бажання і звички прямо чи побічно спонукають нас до різних вчинків, наповнюючи їх конкретним моральним змістом, додаючи їм своєрідну форму. Лише найбільш примітивні рівні мотивації характеризуються синкретичною нерозчленованістю мотиву і мети. На зрілому ступені моральної діяльності перенос мотиву на найближчу мету відбувається в тій мірі, в якій окремий вчинок здобуває для особистості безпосередню самоцінність. У більшості ж випадків вчинок відбувається не заради нього самого.

Шляхи усвідомлення результату наших дій неоднозначні: варто відділити ціленаполягання як його уявне передбачення від передчуття, як інтуїтивного здогаду про нього, в ім’я досягнення вагомшої мети, яка виступає як мотиви, що морально обґрунтовують і спрямовують його.

Моральний мотив – специфічний внутрішній двигун моральної саморегуляції особистості. Психологи розглядають мотив як об’єкт, що стимулює діяльність суб’єкта для задоволення визначеної потреби (А.Н.Леонтьєв), як вербалізацію мети і програми діяльності її здійснення (К.Обухівский), як суб’єктивне спонукання до цілеспрямованих дій у конкретній ситуації (В.Т.Асєєв, Б.С.Мерлін, С.Г.Москвичов, А.В.Петровський, Г.П.Предвічний). У першому випадку мотив ототожнюється з будь-яким стимулом, у другому не проводиться розходження між мотивом, наміром і рішенням. Більш прийнятним вважається визначення мотиву як ідеальної спонукальної причини дій людини, в основі якої лежать її потреби, інтереси, нормативно-ціннісні установки. Мотив стає морально значущим, оскільки слугує

суб'єктивним стимулом і підставою для вчинку, виражаючи відношення людини до інтересів інших, суспільства в цілому з позицій добра і обов'язку.

Особистість – свідомий автор і невтомний творець моральної мети і мотивів, у яких виражається осмислене ставлення до чужого і власного блага і, за які вона несе відповідальність перед суспільством і собою. У цьому аспекті її самосвідомість виступає як мотивація моральної діяльності, а моральна мотивація - як спосіб функціонування останньої.

Іноді стверджують, що особистість не відповідає за свої мотиви, оскільки вони можуть виникати мимоволі і залишаються морально нейтральними, доки не втіляться у вчинки. З цим погодитися не можна, тому що, по-перше, спонуки до вчинків трансформуються в добрі чи злі наміри, стаючи результатом усвідомленого вибору; по-друге, потенційно мотив аморальний, якщо спонукає заподіяти прямий чи непрямий збиток іншим, хоча в даний момент особистість утримується від його реалізації.

Мотивація моральної діяльності в етиці розглядається, з одного боку, як система моральних спонукань особистості, різних за своєю суспільною цінністю, з іншого боку – як духовний акт і процес ціннісного вибору найбільш значущих мотивів – суб'єктивних основ для ухвалення рішення. Моральний рівень мотивації зумовлений як ціннісною орієнтацією особистості, так і ситуацією вибору. “Мотив є підсумок самовизначення суб'єкта в найскладнішій структурі завдання” [1,226]. Ситуативне поведіння часто виявляє розрив між абстрактними ціннісними установками і конкретними мотивами вчинків. У подібних випадках особистість намагається замаскувати справжні мотиви під загальноновизнані моральні цінності. Навпаки, високий рівень моральної мотивації характеризується стійкою єдністю моральних переконань і лінії поведіння за будь-яких життєвих обставин.

Як правило, вчинки людини полімотивовані, є результатом чи взаємодією протиборства ряду внутрішніх спонукань. Виходячи з пріоритету суспільних інтересів перед частковими, моральна самосвідомість особистості субординує мотиви її поведіння. Важливо, яке справжнє місце того чи іншого спонукання в ієрархії мотивів, у якому взаємовідношенні воно знаходиться з всіма іншими і, яка домінуюча тенденція в системі мотивації даної особистості. У визначених умовах корінні інтереси суспільства у самосвідомості людей можуть приймати форму виключно особистих мотивів, а егоїстичні спонукання здобувають видимість суспільних. При цьому мораль прогресивна, поважаючи (але не абсолютизуючи) суверенність внутрішнього світу особистості, виправдовує і підтримує її прагнення до індивідуального блага, оскільки воно не суперечить загальному благу, не здійснюється за рахунок інтересів інших. Визначальними при правильному моральному виборі залишаються мотиви добра, справедливості, обов'язку, в основі яких лежать прогресивні інтереси суспільства. У конфліктних ситуаціях спонукання, що виражають вузько егоїстичні інтереси, повинні б поступатися і підкорятися більш широким суспільним мотивам.

Іноді виділяють власне моральні мотиви, що спонукають особистість до добродійності як самоцілі, виходячи з моральних потреб і переконань (Г.Н.Гумницький, Н.Д.Зотов, В.Н. Шердаков та ін.). До таких мотивів відносять лише просоціальні й альтруїстичні спонукання, веління, обов'язки совісті.

Мотиви ж вчинків, прямо або побічно спрямованих на досягнення особистого блага, (турбота про власне щастя, гармонійний розвиток, достоїнство, авторитети), є утилітарними, а вважаються позаморальними. Справедливо підкреслюючи безкорисливий характер вищих моральних спонукань, названі автори трактують цю їхню особливість як повну незацікавленість суб'єкта в наслідках вчинку для себе самого на противагу егоїстично-розрахунковому прагненню до особистого зиску.

Подібного роду “етичний пуризм”, абсолютизуючи автономність “чисто моральних” мотивів, перетворює всю моральну діяльність у самоціль. Але навіть Кант, незважаючи на крайній ригоризм його етичної системи, визнавав морально виправданими права й обов'язки людини стосовно себе як істоти, обдарованої почуттями і розумом. Забезпечення власного достоїнства, чистоти совісті, морального і фізичного здоров'я, благополуччя і досконалості, боротьбу зі своїми вадами він характеризував як обов'язок особистості перед собою і людством у своїй особі [6,353-387].<sup>1</sup> Цю гуманістичну традицію розвивали французькі матеріалісти, Фейєрбах, революціонери-демократи тощо.

У сучасній філософії і соціології егоїзм і альтруїзм нерідко трактують як вираження двох соціально правомірних і морально виправданих типів мотивації, обумовлених природними властивостями індивідів. Згідно з Э. Олденквістом, егоїзм – “концепція самосвідомості”, що розглядає Я як одиничність, ідентифікуючи з бажаннями, оцінками, вчинками особистості, а для альтруїзму (“егоїзму групи”) Я – частина виду, у якому кожен індивід відчуває себе подібним до інших.

Історично й онтогенетично здатність до моральної мотивації виникла з реакцій індивідів на соціальні веління і заборони, стимули і санкції, що направляють і обмежують їхню одиничну волю відповідно до загального інтересу. Лише на основі спонук і примусу з боку інших особистість привчається володіти собою, приборкуючи в собі егоїзм, підкоряючи свої дії власній добрій волі. Важливість витримки, самоволодіння, самодисципліни стосовно своїх афектів, пристрастей, потягів і бажань підкреслювали індійські йоги, римські стоїки, Декарт, Спіноза, Локк. Кант стверджував, що самопримус до виконання обов'язку, чесноти шляхом тамування у собі природних потягів є вищим проявом моральної волі [6,312-314].

За об'єктивних умов боротьба мотивів, як фатальне зіткнення обов'язку і схильності, сумління і спонуки перестає бути неодмінно домінуючою формою морального вибору. Добровільне виконання обов'язку як усвідомленої потреби поступово стає провідним мотивом морально зрілої особистості. Водночас і тут виникає необхідність самообмеження, самопримусу, самоприборкання, особливо в ситуаціях конфлікту між суспільним і індивідуальним, альтруїстичним і егоїстичним, соціальним і біологічним, раціональним і емоційним. Ми не владні над своїми почуттями лише тому, що вони значною мірою формуються і виявляються мимо нашої волі. Але кожен вільний і розумно зобов'язаний критично ставитися до власних почуттів, афектів, настроїв, має давати їм моральну оцінку, відкидати або приймати їх як мотиви вчинку, з огляду на можливі соціальні наслідки.

Чим гостріша боротьба мотивів, тим сильнішою є вольова напруга, необхідна для прийняття і здійснення оптимального рішення. Моральна культура волі виражається не стільки в тому, щоб не робити того, що хочеться, але не можна, оскільки в тому, щоб робити те, чого не хочеться, але треба. Щоб реалізувати свою моральну сутність, людина вчиться самостійно спонукати себе до досягнення соціально і особисто вагомої мети, виявляючи часом велику моральну енергію, наполегливість у подоланні зовнішніх і внутрішніх перешкод. Здатність чинити рішучий опір негативному впливові, чи то ззовні, чи зсередини, відкидаючи їх як чужі стосовно власної совісті, є важливою умовою й ознакою морального імунітету особистості, її моральної надійності, стійкості. Моральний мотив сам по собі далеко не завжди безпосередньо спонукає до моральної дії. зазвичай буває активний вплив особистості на власну волю, за допомогою почуття обов'язку, совісті, гранична мобілізація її можливостей через самопереконавання і самонавіяння, самонаказ і самозапевнення, самосхвалення і самопідбадьорення, самозаохочення і самоосудження.

Важливо, щоб розумне добре волевиявлення не переросло в безрозсудне зле свавілля. А це неможливо, якщо вирішальним мотивом стає прогресивна моральна ідея - провідний принцип, яким особистість свідомо керується у своїй діяльності. Така ідейна переконаність - не формально-розсудкове знання добра, а жагуче "прагнення (бажання) людини" [15,132]. Істинно моральне самоспонукування не буває безпристрасним, і "тільки мертва, і дуже часто лукава мораль виступає проти форми пристрасті як такої" [4,320]. За інших рівних умов спонукальна сила морального мотиву прямо пропорційна його емоційному розпалу, сягаючому вищої інтенсивності в найбільш відповідальні моменти життя суспільства й особистості.

Моральний мотив у саморегуляції поведінки виконує функції не тільки стимулювання вчинків, але і їхнього ціннісного обґрунтування. За своєю суттю – це різні функції, пов'язані єдністю походження й участі в скеровуванні поведінки особистості. Потреба у моральному самовиправданні майбутніх і реабілітації минулих дій формується на основі їхнього суспільного санкціонування. Мотивування особистістю своїх вчинків в індивідуально-психологічній формі зацікавлено відтворюють логіку їхнього ідеологічного обґрунтування у даному суспільстві. Там, де необхідність дотримання правил поведінки прийнято аргументувати посиленнями на звичаї, закони предків, волю богів, індивіди не намагаються давати раціональне пояснення вчиненням ними вчинкам. Самообґрунтування вчинку особистістю - переважно раціональний процес його морального виправдання, самозахисту за допомогою наведення ціннісних доказів на користь визначеного вибору. У цьому плані мотивування виступає як смислотворення - з'ясування для себе моральної значущості свого вчинку. Зводити мотивування до фрейдівської "раціоналізації" у дусі апологетичної самореабілітації заради заспокоєння хворого самолюбства означає явно спрощувати процес обґрунтування рішень, прийнятих совістю. У ситуації морального вибору, особливо при конфлікті мотивів, їхня оцінка й остаточне рішення - підсумок спільної роботи розуму й інтуїції. Обґрунтування

оптимального варіанту поведінки нерідко супроводжується самокритичним переглядом і осудом інших альтернатив.

На наш погляд, немає необхідності виправдовувальну функцію мотиву протиставляти смислотворчій [10,132]. Виправдати чи звинуватити себе в чому-небудь – це і означає надати своїм діям позитивного чи негативного морального змісту, пояснити собі й іншим їх суспільну й особистісну значущість. А, щоб осмислити етичну цінність свого вчинку можна не тільки усвідомити його найближчий об'єктивний результат, але й усвідомити віддалену мету, заради якої він відбувається, тобто визначити його головний смислотворчий мотив (задум). Залежно від соціального значення і місця вчинку у системі моральної діяльності (як самоцілі, чи як засобу досягнення більш значущої мети) він здобуває для особистості різний моральний зміст. Дія, що не стала вчинком, безцільне невмотивоване (яке здається таким), є явищем безглуздим, абсурдним для навколишніх і самого суб'єкта (чи для однієї із сторін). Можливий розрив між тим, як особистість пояснює свій вчинок навколишнім, і який зміст він має для неї самої. Ця невідповідність може бути результатом навмисного обману інших або мимовільного самообману.

На визначеному рівні соціально-психологічної зрілості особистості в результаті співвідношення власних властивостей з мотивами діяльності в структурі самосвідомості вичленовується зміст Я, який становиться для неї важливою умовою самореалізації [2,130]. Усвідомлення своєї моральної цінності – це, передусім, осмислення ієрархії цілей-мотивів і результатів життєдіяльності (окремих вчинків, прожитого дня, способу життя). Це – рішення ряду складних “завдань особистого змісту”, причому “необхідна особлива внутрішня робота, щоб вирішити таке завдання і, можливо, відкинути від себе те, що відкрилось” [8,98]. Одним з найбільш відповідальних і складних завдань є визначення морального змісту всього свого життя, виходячи з провідних ціннісних орієнтацій і стратегічної мети як граничних основ вибору способу життя. Зміст життя нерідко знаходиться в тяжких моральних пошуках (як і заради чого жити), в переборенні суперечностей між вимогами суспільного ідеалу і змістом власної життєдіяльності, суб'єктивними задумами і об'єктивними підсумками, істинними і помилковими поглядами.

Певною мірою цінність конкретної особистості обумовлена тим, у чому вона вбачає головний зміст людського існування і як реалізує свою концепцію життя. Помилкові переконання і задуми, які суперечать інтересам прогресивних сил суспільства, псуєть суб'єктивний зміст і об'єктивне значення життя даного індивіда, а помилкове рішення життєво важливих проблем перекидає його мету. Неправильний вибір життєвого шляху на основі помилок призводить до гіркої розчарування у собі і в житті, до пошуків утіхи в нових ілюзіях і міфах.

Необхідність у розумінні змісту життя виступає як проблема оцінки власного існування, рано чи пізно постає перед людиною, оскільки “розуміння змісту свого життя є необхідною умовою її нормального функціонування, тобто концентрації всіх здібностей, максимального їх використання” [149,108].

Спонукально-мотиваційна стадія моральної саморегуляції закінчується прийняттям рішення, яке безпосередньо підводить до її виконуючої стадії. У рішеннях доброзичливий намір виступає у формі конкретного плану, в якому свідомо мета, як закон, визначає спосіб і характер дій людини, підкорюючи їй свою добру волю. Оскільки, на даному етапі мети вчинку визначена, то встановлюється раціональний вибір найбільш доцільних засобів для її реалізації з урахуванням внутрішніх і зовнішніх умов. Прийняття оптимального рішення передбачає сполучення репродуктивного і конструктивного, стереотипного і тактичного підходів до використання суспільного і особистого морального досвіду. Прийняття і виконання рішення виступає як кульмінаційний момент морального вибору, визначальний напрям моральної активності, її наслідків для інших і самого суб'єкта. Не у кожного вистачає рішучості, сміливості покласти на себе тягар відповідальності за прийняте рішення, перебороти психологічний бар'єр, пов'язаний з своєчасним переходом від наміру до вчинку. При цьому особливого значення набуває моральна установка як вираження готовності суб'єкта реалізувати у вчинках свої переконання і рішення, спираючись на власний моральний досвід.

Рівень моральної активності особистості значною мірою залежить від глибини, стійкості і дієвості її установок. Щоб зробити добро, треба ще зуміти самотійно діяти до кінця, відкинувши сумніви і вагання, цілком покладаючись на свою моральну правоту і не боячись ризику. У такому випадку "моральний вибір є не просто вибір вчинку, але, насамперед, і головним чином вибір себе як особистості"[12,125]. На перехідних етапах життя доводиться приймати кардинальне рішення, яке визначатиме весь подальший життєвий шлях, на відміну від тактичних планів, які слугують засобом реалізації стратегічних "цільових програм" у конкретних вчинках.

Саморегуляція моральної діяльності неможлива без самоконтролю як на спонукальній, так і, особливо, на виконавчій її стадії. Суть і значення самоконтролю над поведінкою людини в етиці трактується по-різному. Екзистенціалісти осуджують соціальний контроль як форму примусу і пригнічення моральної свободи особистості, заперечують також необхідність самоконтролю, який обмежує спонтанну самореалізацію її. Я. Соціобіхевіористи (Дж. Мід, Б. Скіннер, Т. Шібутані та ін.), признаючи важливе значення самоконтролю у поведінці особистості, разом з тим зводять його лише до різновиду соціального контролю, який розглядається формально і позаісторично. Марксистська етика виходить з того, що моральний самоконтроль формується на основі прямого і непрямого суспільного регулювання і контролювання поведінки людини за допомогою власних моральних і позаморальних засобів. У процесі розвитку суспільства в міру переходу від жорсткого "динамічного" контролю над вчинками індивідів до все більш гнучкого "статистичного" соціального контролю зростає значення інтравертних механізмів самоконтролю.

Специфіка морального самоконтролю в етичній і психологічній літературі розкрита недостатньо. У "Словнику з етики" самоконтроль визначається як "самотійне регулювання особистістю своєї поведінки, її мотивів і спонукань за допомогою упереджень, почуттів, звичок, самооцінки" [156,303]. Та по-перше, моральна саморегуляція не зводиться лише до

самоконтролю, а по-друге, з визначення незрозуміло, у чому полягає його особлива роль у регулюванні поведінки особистості. На наш погляд, основна функція самоконтролю полягає у забезпеченні максимальної відповідності результатів моральної діяльності переконанням і намірам особистості. Це досягається, з одного боку, перевіркою правильності (моральної цінності) прийнятих рішень і здійснюваних вчинків на основі совісті, а з другого – запобіганням і практичним виправленням виявлених помилок (відхилень від норми-мети).

Моральний контроль над собою виступає як єдиний механізм самозвіту, самооцінки, самокорекції моральної діяльності. Щоб контролювати свої вчинки і спонуки, необхідно ясно віддавати собі в них звіт, осмислювати їх соціально-моральний зміст. На спонукальній стадії саморегуляції особистість за допомогою совісті зіставляє плануючу мету і засоби зі своїми моральними переконаннями, а на виконуючій – досягнуті кінцеві і проміжні результати безпосередньо з рішенням і опосередковано – із загальними моральними установками. Враховуючи допущені відхилення від вибраного напрямку і плану поведінки, суб'єкт корегує свої вчинки, відбирає і застосовує засоби, найбільш відповідні меті і обставинам. Результативність самокорегування залежить від здатності людини передбачати реакції (оцінки, почуття, вчинки) оточуючих і спочатку визначати свої оптимальні дії, враховуючи інтереси суспільства, колективу, окремих осіб. Справа не в умілому маніпулюванні і підтасуванні своїх вчинків під загальноприйняті правила і очікування (Дж. Мід, Б. Скіннер), не в затисненні, витісненні і заміні ірраціональних імпульсів за допомогою раціоналізації (З. Фрейд, К. Хорні), а у здатності ідентифікувати себе з іншими і неухильно проводити власну лінію поведінки на основі правильних переконань.

Самоконтроль на тому чи іншому рівні завжди присутній в управлінні людини своєю поведінкою, але ступінь його ефективності залежить від ситуації, вікових та індивідуальних особливостей суб'єкта. Необхідність свідомого контролю над собою збільшується при підвищенні суспільної і особистої значущості здійснюваних вчинків, відповідальності за них, коли загострюються розум і увага, напружується воля і пам'ять, мобілізується моральний досвід і енергія особистості. Навпаки, за звичайних умов при виконанні звичних і незначних дій самоконтроль послаблюється до мінімуму, знову підключаючись до моральної саморегуляції при найменших ускладненнях ситуації. Емоційно-вольовий підйом, пов'язаний із впевненістю в своїй моральній правоті, загостреними відчуттями відповідальності, готовності і рішучості довести розпочату справу до кінця, підвищує ефективність самоконтролю. Але надмірне напруження, особливо в екстремальних умовах, може заподіяти пригнічуючий вплив на розум і волю, знизити або навіть паралізувати здатність до тверезого самоконтролю, вкрай обмежити моральну самоосудність особистості.

Моральний самоконтроль проявляється передусім у здатності людини через вольове зусилля блокувати спонтанні імпульси і дії, які суперечать її моральним принципам. “Стриманість виховується внутрішньою дисципліною, вмінням володіти собою” [7,109]. Самоволодіння, самодисципліна, уміння критично ставитись до себе, своєчасно обмежувати і тамувати свої бажання і звички, настрої й афекти, що негативно впливають

на взаємовідносини з оточуючими, свідчать про зрілість в особистості здатності до самоконтролю. “Триматися у моральному значенні – це означає не дати собі деморалізуватись, дезорганізуватись, змоги зберегти тверезу оцінку становища, бадьорість і твердість духу” [16,109]. Водночас важлива наявність необхідної міри, за межами якої недостатній або надмірний зовнішній контроль породжує безконтрольність і безвідповідальність індивідів. Розумний самоконтроль із гнучким соціальним контролем сприяє моральній стійкості і надійності особистості.

#### СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Альбуханова – Славенская К.Н. Деятельность и психология личности. – М.: Наука, 1996. – 334 с.
2. Батищев Г.С. Самопознание человека как культурно-созидательного существа.– М.: Наука, 1994. – 207 с.
3. Бобнева М.И. Социальные нормы и регуляция поведения. – М.: Наука, 1990. –311с.
4. Гегель Г. – В. – Ф. Работы разных лет. Соч.: 32 т. – М.: Мысль, 1970. – Т. 2. – 190 с.
5. Гегель Г. – В. – Ф. Философия духа. Энциклопедия философских наук. – М.: Мысль, 1975. – Т. 2.
6. Кант И. Метафизика нравов // Соч.: В 6 т М.: Мысль , 1964. – Т. 3.– 117 с.
7. Кон. И. Моральное сознание личности и регулятивные механизмы культуры. Социальная психология личности. – М.: Наука, 1979. –С. 85–113.
8. Леви В.Я. Искусство быть собой. – М.: Мысль, 1985. – 203 с
9. Мудрык А.В. Общение как фактор воспитания школьников. – М.: «Просвещение», 1997. – 212 с.
10. Туган-Барановский И. Философская энциклопедия. – М.: Лазерный диск, 2004.
11. Рейковский Я. Экспериментальная психология эмоций. – М.: Мысль. – 1995. – 117 с.
12. Рубинштейн С.Я. Основы общей психологии. – М.: «Просвещение». – 1946.
13. Рувинский Л.И. Самовоспитание личности. – М.: «Мысль»,1994. – 140 с.
14. Рувинский Л.И., Хохлов С.И. Как воспитать волю и характер. – М.: «Просвещение»,1986. – 207 с.
15. Шилова М.П. Изучение воспитанности школьников. М.: Просвещение», 1982. – 107 с.

#### САМОРЕГУЛЯЦИЯ МОРАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

**Н.М. Вознюк**

*Показано, что общественная моральная необходимость, которая проявляется в виде интересов разных обществ и социальных групп, осознаётся ими в форме моральных принципов и норм, зависит от индивидуальной моральной необходимости, при которой интересы и потребности каждого, трансформируясь через сознание, становятся его моральными убеждениями и желаниями. Они и обеспечивают саморегуляцию поведения.*

*Моральное сознание, самосознание, саморегуляция, моральная активность.*

## **SELF-CONSCIOUS OF MORAL ACTIVITY**

*N.M. Vozniuk*

*The article deals with a social moral necessity, which developing as the interests of various public groups or societies. It is deceived in the form of moral principals and standards. It depends on individual moral necessity due to which interests and requirements (demands) of every person, transforming trough the consciousness, get a form of moral persuasions and aspirations. They guarantee self-control of evens person's behavior.*

*Moral conscous, self-conscious, self-regulation, moral activity.*